

УДК 340.15

ТИПОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ ІНДУСЬКОГО ПРАВА В КОНТЕКСТІ АКУЛЬТУРАЦІЙНИХ ПРОЦЕСІВ

Михайло ГОРОДНІЙ,

здобувач кафедри теорії та історії держави і права
Львівського державного університету внутрішніх справ

SUMMARY

The problems of hindu law in the context of general theoretical approach to the legal form of communication between the western tradition and national law in the context of legal acculturation. The mechanism of interaction between the general theoretical aspect of the classical hindu, muslim and english law. As a result, India's modern law on the basis of secularization. Pay attention to the trends shaping the hindu law in the form of legal acculturation wherein said interaction in classical hindu law of english and islamic law. Attention is paid to the development of modern hindu law in the legal form of interaction with english law defined the mechanism of acculturation to right, its phases, stages and forms.

Key words: hindu law, the right to acculturation, acculturation type of religious law, islamic law, hindu law, legal cooperation.

АНОТАЦІЯ

Розглядаються проблеми індуського права в контексті загальнотеоретичного підходу у формі правової комунікації між західною традицією й національним правом у контексті правової акультурації. Визначено механізм взаємодії в загальнотеоретичному аспекті між класичним індуським, мусульманським та англійським правом. Як результат постає сучасне право Індії на основі секуляризації. Звернено увагу на тенденції формування індуського права у формі правової акультурації, де вказана взаємодія на індійське право англійського та мусульманського права. Приділена увага розвитку сучасного індуського права у формі правової взаємодії з англійським правом, визначено механізм акультурації у праві, його етапи, стадії та форми.

Ключові слова: індуське право, акультурація у праві, акультурація в релігійному типі права, мусульманське право, індуське право, права взаємодія.

Постановка проблеми. Процес демократизації індуського права потребує й вимагає механізму правової акультурації, де відбувається чітка взаємодія між індуським правом, мусульманським та англійським. Як результат постає сучасне право Індії, яке побудоване на категорії секуляризації. Цінним у даному випадку є аналіз основних класичних інститутів індуського права та їх трансформація в сучасне право Індії.

Вищезазначені категорії слід розглядати в загальнотеоретичному аспекті у формі типологічних особливостей.

Стан дослідження. Проблема з'ясування загальнотеоретичного аспекту індуського права у формі правової акультурації висвітлювалася у працях науковців Х. Бехруза, Р. Давіда, Н. Крашеніннікової, М. Кудрявцева, М. Марченка, А. Саїдова, К. Цвайгерта. Однак усе ще недостатньо досліджено питання в загальнотеоретичному аспекті правової взаємодії між індуським правом і правом інших культур та формування сучасного індуського права.

Вклад основних положень. Отже, погоджуємося з Н. Крашенінніковою, що визначення індуського права вивести складно; це пояснюється чисельними історичними змінами в ньому, що виключають можливість навести єдине формулювання.

На нашу думку, індуське право слід розглядати в історичній ретроспективі, куди необхідно включити ведичний, брахманський та індустський періоди, розглянути взаємопроникнення й модернізації релігій і культур, врахувати появу індуїзму як «народної релігії».

Відтак спробуємо вивести найбільш характерні ознаки цього явища:

1. *Індуське право є складовою частиною індуїзму* – релігії, що становить собою комплекс різноманітних релігійних, філософських і соціальних поглядів, де відбулося злиття брахманських і ведичних традицій, і як наслідок – модернізації брахманізму для простоти й доступності для населення (в її основу покладено попередні ідеї (карми, сансари, реінкарнації тощо)). Також індуїзм характеризується віротерпимістю, відсутністю агресії до інших релігій, відсутністю агресії до осіб, які дотримуються інших поглядів.

В індуїзмі існують самостійні релігійні напрямки: буддизм, джайнізм, сикхізм. Оскільки їх розглядають як самостійні напрямки, то ми можемо лише констатувати відсутність в індуїзмі єдиної релігійної організації.

2. *Ще у Давній період були сформульовані основні політико-правові поняття і категорії*, якими індуське право користується до сьогодні. До них відносяться наступні:

а) *Рита* – божий закон. Диференціація між універсальними правилами й окремими випадками їх застосування. У земних справах Рита існує у формі мононорм. Реально сформувалися лише загальні вимоги про належне, праведну поведінку. Покарання за порушення Рити є санкцією космічного порядку;

б) *дхарма* – зобов'язання, обов'язок, який залежить від кастової належності людини (кожна каста має свій позитивний закон, що визначає її права й обов'язки). Дхарма – позитивний закон. Дхарма – складне поняття, яке не має аналогу в європейських умовах. У найширшому розумінні воно означає всезагальний порядок у світі, що охоплює й організовує всю живу і неживу матерію. Дхарма – це спосіб життя ідеального, благочесного й добродійного індуса, причому в усіх деталях. Поняття дхарма охоплює одночасно і правові, і релігійні, і моральні феномени;

в) *карма* – метод забезпечення належної поведінки, що включає в себе заохочення і санкції, що застосовуються, залежно від поведінки людини;

г) *данда* – примус зі сторони державної влади (звідси *данданіті* – наука про покарання). Данда є гарантією збереження суспільного порядку й загального дотримання дхарми;

д) *раштра* – держава. Індійська державність протягом всієї історії відрізнялася аморфністю і рихлістю. Людина і влада співіснують фактично відособлено одне від одного;

е) наявність норм поведінки, які утворилися у давньоведичний період. Ці норми називаються *шастри* і складаються із трьох частин: *дхарма* (наука про належне), *артха* (наука управління державою), *кама* (наука про задоволення).

3. **Тісне переплетіння з релігією (дихотомія).** Індуське право не має відносної самостійності та є по суті невід'ємною частиною індуїзму – своєрідного феномену, в загальному уявленні – певної синкретичної традиційної системи, до змісту якої, крім права, входять різноманітні релігійні вірування й обряди (звичаї), моральні, філософські та інші ідеологічні цінності, що передбачають визначений спосіб життя, визначений суспільний порядок, соціальну організацію і структуру.

4. **Персональний характер дії права,** що поширюється лише на осіб, які сповідують індуїзм, незалежно від того, в яких державах вони проживають (тобто темпоральність поширюється на всіх тих, хто сповідує індуїзм). Як вказує Н. Крашеніннікова у праці «Індуське право: історія і сучасність», норми індуського права вирішують питання шлюбу, сім'ї, спадкування майна тощо, регулюють відносини не лише значної частини населення Індії, але й інших країн, де сповідують індуїзм чи є общини індусів, переважно Південно-Східної Азії [4, с. 8].

Отже, індуське право поширюється на всіх прихильників індуїзму незалежно від того, де вони про-

живають. На сьогодні найбільша громада прихильників індуїзму (близько 1 млрд) проживає в Індії, де вони становлять близько 83% населення країни. Як релігійні меншості вони представлені в Пакистані, Бірмі, Сінгапурі, Малайзії, Танзанії, Уганді й Кенії.

В. Ткаченко, С. Погребняк, Д. Лук'янов у праці «Порівняльне правознавство» вказують: «У судовій практиці Індії склалося правило, відповідно до якого індуське право не діє щодо осіб, які перейшли у віру, несумісну з індуїзмом. Проте індус не втрачає права знову повернутися до своєї віри, що тягне за собою відновлення дії на нього індуського права». Норми індуського права застосовні для всіх релігійних напрямків індуїзму – буддизму, джайнізму, сикхізму тощо. Індуське право офіційно поширюється й на чотири меншості Індії: мусульман, християн, іудеїв і персів.

5. **Наявність кастової структури суспільства.** Індуїзм як релігія визнає провідну роль заповідей і моральних учень для різноманітних каст – прошарків суспільства.

У побуті (часто й науці) кастовий устрій прийнято вважати безпосереднім породженням релігії, що йменується європеїзованим терміном «хіндуїзм». «Хінду» означає передусім приналежність до каст і сповідання одного з багаточисельних тлумачень індуїзму. А сам індуїзм – це передусім сутність кастової системи і лише потім – однойменна релігія.

Відтак «хінду» – це насамперед член кастового суспільства, який дотримується кастового режиму та визнає тих чи інших індійських божеств.

Як зазначає М. Кудрявцев у праці «Кастова система в Індії», поняття каст до цього часу остаточно й однозначно не сформульоване в науковій літературі. Сам дослідник визначає касту як соціальну спільноту або групу у складі індійського суспільства, спільноту за народженням, спадкову, закриту для залучення сторонніх, яка традиційно спеціалізується за родом господарської діяльності чи колом занять, з яскраво вираженою кастовою правосвідомістю, чітке місце суворо визначене у складній індійській соціальній ієрархії.

Каста, як визначає її А. Саїдов, – це група людей, об'єднаних специфічними заняттями чи професіями. Вони підпорядковуються зводу правил, що регулюють їх поведінку у спілкуванні між собою, а також щодо членів інших каст.

Дослідники сходяться на тому, що звичаї і (внутрішні) рішення каст, підкаст, общин слугували підставами вирішення суперечок [3].

В Індії від найдавнішого часу збереглися такі види каст: 1) брахмани (первісно – каста священиків); 2) кшатрії (воїни); 3) вайші, вайшья (купці, торговці); 4) шудри (слуги).

Поза цим поділом перебуває каста «недоторканих», яка посідала найнижче місце в соціальній ієрархії. Фактично вона перебувала поза сферою правового ре-

гулювання індуського права, яке стосувалося її лише в питаннях обмеження правоздатності. Сьогодні до каст недоторканих належать близько 65 млн людей. До недавня вони були позбавлені елементарних людських прав: вільно обирати професію, рід діяльності, користуватися водою із загальних криниць і джерел, засобами транспорту тощо.

Недоторкані підпорядковані багатьом принизливим обмеженням і заборонам. Індуїзм розглядає такий суспільний порядок, варварський та образливий для людської гідності, як божественно встановлений.

Проте чотири основні касты в наш час діляться на підкасти, яких існує близько 3 тис. Чисельність кожної – від кількох сотень осіб до декількох мільйонів. За найскромнішими підрахунками, 100 найбільших підкаст налічують понад 1 млрд членів.

Як зазначає М. Кудрявцев, каста є закритою в тому сенсі, що вступити чи вийти з неї практично неможливо.

Кожна людина народжується й усе життя залишається членом визначеної касты, режиму, традицій і звичаїв якої вона повинна дотримуватися. Шлюби укладаються лише всередині своєї касты. Належність до касты визначається спадково, зазвичай, за чоловічою лінією. Окрема людина не може змінити свою кастову належність жодними заслугами перед суспільством чи у зв'язку зі зміною майнового, освітнього й іншого суспільного становища.

Діапазон соціальних розбіжностей у кастовому середовищі складається з багаточисельних градацій: від вищих, благородних, традиційно шанованих нарівні з богами брахманів до нижчих, недоторканих (ачхутів).

В ієрархії кастової системи прийнято умовно розрізняти декілька категорій чи груп каст: вищі, середні, нижчі і найнижчі. У кожній із них нараховується багато десятків (часом і сотень) підкаст. Кастова система – це ієрархічно організована сукупність усіх каст, що функціонує в особливому кастовому режимі. Дана модель функціонує на основі системи нормативного регулювання, що існує між кастами, й у підсумку перетворює індійське населення на велике кастове суспільство.

Назви багатьох каст не випадково співпадають із назвами визначених професій чи роду занять. За більшістю каст традиційно закріплено визначений спосіб добування засобів існування, рід занять, виробнича спеціалізація, професія. Іноді це вузька професія (касти гончарів, столярів, ювелірів) або ж загальна ознака роду діяльності (священики, особи розумової праці, землевласники, торговці, чорнороби).

Відповідно до кастових традицій порушення кола належних занять підлягало суспільному засудженню й покаранню, подібно до порушення шлюбних норм.

Вкажемо, що шлюби в Індії протягом багатьох сторіч укладалися в межах тієї чи іншої замкнутої касты, що в кінцевому підсумку призвело до подібності антропологічного типу (зріст, вага, колір шкіри тощо)

кожної касты [1, с. 6-7]. Відрізнити жерця-брахмана від водоноса-шудри можна навіть на пляжі – не лише за одягом чи прикрасами, але й за тілобудовою, поставою тощо.

Порушення кастової чистоти мало наслідком прокляття на відповідну родину. Прикладом не стільки такого прокляття, скільки загальної віри в нього може бути історія брахманського роду Ганді, який був нібито збезчещений одруженням із надзвичайно багатим родом вайшья (торговців).

Важливо підкреслити, що вищість чи, навпаки, «підлість» тієї або іншої касты не означає автоматично більшої широти чи вузькості можливостей. Діє не лише правило «Quod licet Jovi, non licet bovi», але й навпаки «Quod licet bovi, non licet Jovi» – «Що дозволено бикові, те не дозволено Юпітерові».

Наприклад, у касті брахманів важливу роль традиційно відігравала ідеологія жерців, що зумовлювала уявлення про ритуальну чистоту, яка розповсюджувалася на речі, їжу, заняття і поведінку брахманів. Їжа, яка заборонялася вищим кастам, дозволялася нижчим. Пияцтво брахмана однозначно засуджувалося (і тягло за собою покарання), натомість пияцтво шудри залишалося його особистою справою.

Цікаво, що брахманська ідея чистоти каст розповсюджувалася й на певні професії – лікарів (які представлені однією кастою) чи на галузі промисловості (наприклад, взуттєва), що представлена відповідним набором каст [1].

Перехід з однієї касты в іншу не допускався, між кастами був встановлений жорсткий ієрархічний порядок. У його підґрунті лежав принцип чистоти касты, ступінь якої залежав від її місця в ієрархії. Чистота касты мала залишатися незаплямованою, тому не заборонялося встановлювати контакти з членами інших каст. На підставі цього принципу були розроблені чисельні норми, що забороняли одружуватися з членами каст нижчої чистоти, так само приймати їжу в їх присутності. Також були розроблені чисельні норми, що забороняли вступати в сексуальні зв'язки із членами каст нижчої чистоти і навіть наближатися до них [2, с. 462-463].

Як вказує М. Кудрявцев, ще й сьогодні понад 90% шлюбів укладається всередині власних каст, навіть у колах передової інтелігенції більша частина шлюбів укладається за волею батьків. Найбідніший брахман не видасть дочку за багача, навіть міністра з нижчої касты. Кастову структуру враховують і під час розміщення в лікарні ліжок, під час навчання студентів та їхнього поселення до гуртожитку, навіть під час навчання за кордоном [1, с. 10-12].

Норми щодо «чистоти» кастового суспільства застосовувалися судами Індії аж до 1949 р. Суд визнавав шлюб між представниками різних каст недійсним, а дітей, народжених у таких шлюбах, – незаконнонародженими.

Відповідно до Конституції Індії, прийнятої в 1950 р., були скасовані всі норми, за якими належність до тих

чи інших каст мала відповідні юридичні наслідки для їх членів. Проте незважаючи на спроби держави змінити правила поведінки в цій сфері, велика кількість індусів (переважно мешканці сіл, які становлять до 80% населення) продовжують жити, дотримуючись давніх принципів кастового поділу [2, с. 463].

Кастова система в Індії існує й нині та є однією з форм стратифікації суспільства – визначає правила поведінки, порядок взаємовідносин, регулює сімейні відносини, а також сферу занять і професій у сучасній Індії.

6. **Наявність шкіл.** В індуському праві існують дві основні школи: Митакшара та Дайябхага, які сформувалися в XI–XII ст. Ці школи разом із підшколами й розгалуженнями панують, подібно до мусульманських правових мазхаб, кожна у визначеному географічному районі, хоча особистий статус індивідів і не залежить від того, де вони проживають. Школа Дайябхага поширена в Бенгалії й Ассамі, Митакшара – в інших частинах Індії та Пакистану [3, с. 406].

7. **Мусульмансько-індуський період** (мусульманське володарювання). Як зазначає Р. Давид у праці «Основні правові системи сучасності», вторгнення мусульман в Індію розпочалося ще в VII ст.; найбільшого поширення мусульманське панування отримало в XII ст. і продовжувалося до XIV ст. із чергуванням припливів і відпливів. Остаточно утвердилося воно в XVI ст. та призвело до двох наслідків: занепаду індуського права і запровадження мусульманського права. У районах, де домінувало мусульманське населення, мусульманське право в ролі офіційного замінило індуське право, проте не застосовувалося в повному обсязі, зокрема щодо прав особистості. Офіційні суди не розглядали суперечності між індусами, ними займалися поважні особи села чи касты. Оскільки більшість населення склали індуси, паралельно з мусульманським продовжувало діяти й індуське право.

Індійське населення, яке було обернене в мусульманську віру, відразу не сприйняло нової релігії. Зміна права відбувалася поступово. У деяких районах повністю залишилися давні традиції, місцевий порядок правового регулювання зберігався в наступні часи [4, с. 373].

Як вказує В. Ткаченко, мусульманське панування, яке встановилося в Індії в XVI ст., відчутно загальмувало поступовий розвиток індуського права. Суди в обов'язковому порядку застосовували мусульманське право, індусам дозволялися лише *панчаяти* (збори каст) для вирішення внутрішньообщинних проблем. Це призвело до звуження сфери дії індуського права, що продовжувало діяти переважно у вузькій сфері релігії та особистих стосунків [5, с. 200].

Напружені відносини між індусами й мусульманами зберігаються в Індії й у наш час. Як зазначають дослідники, це залишається однією з найбільш болю-

чих проблем внутрішньої політики держави, а також і зовнішньою проблемою, пов'язаною з Пакистаном, що вийшла на рівень загрози державній безпеці [6, с. 347].

Як зазначає А. Воскресенський у праці «Конфлікти на Сході: етнічні і конфесійні», суперечки між індусами й мусульманами – це ще і проблема збереження цілісності країни та її сутності [6, с. 347-348].

8. **Англійсько-індуський період** (англійське володарювання). У XVII–XVIII ст. Індія опинилася під пануванням британців, яке спочатку фактично, а потім і де-юре замінила володарювання Великих Моголів. До середини XIX ст. англійці об'єднали всю Індію, що до цього не вдавалося жодному завойовнику [1, с. 373]. Англійські власті особливо не намагалися насаджувати англійське право. Вони не заперечували проти застосування місцевим населенням, особливо в царині приватного права, більш знайомих йому правових норм.

Проте встановлення англійського панування суттєво вплинуло на розвиток індуського права, причому даний вплив виявився подвійним. Р. Давід наголошує на його позитивній дії, оскільки було офіційно визнано (на відміну від періоду мусульманського панування) авторитет індуського права. Англійці визнавали рівне значення індуського й мусульманського права, а англійським судам було надано вказівку розглядати на їх основі всі громадянські спори, що не торкалися інтересів англійців. З іншого боку, англійське панування стало фактором негативних впливів на індуське право і спричинило глибоку його трансформацію. Наслідком цього стало обмеження дії індуського права регламентацією відносно вузького кола відносин, тоді як найголовніші сфери громадського життя підпали під дію нового територіального права, що застосовувалося до всіх громадян Індії, незалежно від їх релігійної належності [4, с. 373-374].

А. Саїдов також зазначає, що індуське право зазнало суттєвих змін у період англійської колоніальної експансії [3, с. 407]. Застосування індуського права англійськими судами, як вказують німецькі компаративісти К. Цвайгерт та Х. Кьотц, призвело до його корозії [2, с. 467, 468].

Найбільш суттєві зміни відбулися у сфері права власності й зобов'язального права, де норми традиційного права були замінені нормами англійського загального права (*common law*). Інакше було з нормами, що стосувалися міжкастового спілкування, шлюбу та інших місцевих звичаїв чи інститутів, де спірні питання вирішувалися відповідно до норм індуського права.

У цих випадках британські суди вирішували суперечки, залучаючи так званих *пандитів* (освічених індусів), які були прикріплені до судів. Від них судді могли отримувати інформацію з того чи іншого питання.

Від цієї практики відійшли у 1864 р. На той час судді вже мали необхідний досвід у зверненні до індуського права, з'явилися переклади місцевих релігійно-правових трактатів англійською мовою, а найголовніше

– кількість судових рішень досягала необхідного рівня, що дало можливість суддям застосовувати їх як прецеденти. Однак правило прецеденту, властиве англійському загальному праву, далеке від традицій індуського права, яке взагалі не вважає судові рішення обов'язковим. В Індії англійське прецедентне право вступило в тісний взаємозв'язок із нормами індуського й мусульманського права.

Як зазначає А. Саїдов, дані взаємодії модифікувались як англо-індуське право [3, с. 407-408].

Отже, англійське панування доволі позитивно вплинуло на індуську правову систему, оскільки певним чином модернізувало її. Зокрема, було введено ряд нових інститутів у сфері права власності й зобов'язального права, які були апробовані світовою практикою, а також підвищився загальний рівень правової культури й освіченості індусів. Були й негативні наслідки, про що вже вказувалося.

Позитивним в англійському пануванні було те, що намітився процес до секуляризації права.

9. **Проблема секуляризації індуського права** (питання формування). «Секуляризація» походить від латинського *secularis* – мирський, світський [7, с. 567]. У філософській літературі під секуляризацією розуміється перехід або набуття релігійними правовими інститутами світського характеру [8].

Секуляризм, зокрема світський характер держави, характеризується такими її ознаками: відділення церкви від держави й суспільних інститутів, рівність громадян у правах, незалежно від релігії, яку вони сповідають, чи їх світогляду, визнання і здійснення принципу свободи релігії, свободи совісті.

Н. Крашеніннікова зазначає: «Реформа персональної системи індуського права відобразила один із важливих соціально-політичних процесів, що проходили в незалежній Індії, – секуляризацію її суспільного і державного життя». Принципи секуляризації, закріплені в Конституції Індії 1950 р., стали ідеологічною і правовою основою подальшої модернізації традиційного права індусів. Зокрема, після Акту про 42 поправку до Конституції, прийнятого в 1976 р., Індія стала називатися Суверенною Соціалістичною Світською Демократичною Республікою [9, с. 115].

Хоча ряд індійських вищих посадовців і наукових авторитетів заперечують процес секуляризації, акцентуючи увагу лише на частковій секуляризації.

Таким чином, індуське право засноване на політеїстичній релігії з егалітарними принципами, воно має політеїстичну релігійну основу, що освячує варно-кастовий устрій. Основою виступає індуїзм, одна з найдавніших релігій на Землі, яка не входить до числа світових (так званих транснаціональних) і навіть трансконтинентальних релігій, проте впевнено утвердилася у специфічних умовах Індостанського півострова. Індуське право можна визначити як релігійно-правову

систему, яка регламентує суспільні відносини всередині громади, що сповідує індуїзм. В основу індуїзму покладено релігійні та філософські вчення (ідеї) брахманізму (карма, сансара, реінкарнація тощо).

Вказані ознаки можуть доповнюватися, виокремлюватися, відповідно до методології, якою користуватимуться дослідники.

Щодо основних відмінностей індуського права від звичних для нас правових сімей (романо-германської та англо-американської) А. Ковлер у праці «Антропологія права» зазначає: «Індуське право – персональна система права [10, с. 203].

Традиційно джерела права в Індії слід розглядати у двох континуумах:

1) період доколоніальної залежності Індії – так званий період класичного індуського права. У цей час індуське право відрізняється потужними релігійно-моральними джерелами, основу яких складає індуїзм, що визнає провідну роль заповідей і моральних учень для різних *каст* – прошарків суспільства. Духовні книги служили важливими путівниками людей і сприяли найширшому впровадженню в їхню свідомість і поведінку уявлень про справедливість і совість;

2) період англійської колонізації Індії від XVIII ст. Ця епоха призвела до сильного впливу доктрини загального права, в даний період відбувається синтез індуського та загального права. У 1947 р. Індія стала незалежною державою, яка почала формувати власну правову систему, не заперечуючи багатьох надбань періоду британської колонізації.

Тісний зв'язок індуського права з релігією знайшов вираження не лише в релігійно-філософських концепціях, а й у його теорії джерел права. На цій основі, виходячи з традиційної оцінки джерел права, один із провідних авторитетів у даній галузі С. Десаї дає таке визначення індуського права: «Там, де воно не модифіковане чи не відмінене (позитивним) законодавством, індуське право може бути визначене як найдревніше право індусів, засноване на Ведах, проголошене в *сміті*, роз'яснене, доповнене і схвалене звичаєм» [9, с. 21].

Погодимось з німецькими компаративістами К. Цвайгертом і Х. Кьотцом у тому, що індуське право – найстаріша правова система у світі, це характеризується насамперед тим, що саме тут з'являються перші правові писемні пам'ятки [2, с. 464].

Джерела індуського права дуже різноманітні, що пояснюється величезним історичним проміжком, на якому вони створювались, і релігійною специфікою цієї системи [5, с. 202].

Найдавнішим джерелом права є *Веди* – збірники індійських релігійних пісень, молитов і прислів'їв, створені протягом II тис. до н. е., а можливо, й раніше. Вони містять давні тексти, окремі рядки яких можна тлумачити як правила поведінки.

Веда означає «знання». Починаючи з V ст. до н. е. вважалося, що веди не є творінням ні людини, ні бога; вони, швидше, вічна істина, яка з давніх часів була відкрита, «почута» обдарованими й натхненними провидцями (*ṛishi*). Вони оформили це знання за допомогою однієї з найбільш досконалих мов, відомих людині, – санскриту. Навіть сьогодні, як і протягом кількох попередніх тисячоліть, окремі уривки із Вед вивчаються напам'ять і читаються вголос як релігійний акт великої ваги [11, с. 337].

Компоненти Вед. *Веди* – це результат творчості аріїв, які вторглися на Індійський субконтинент. Веди представляють інтереси двох класів суспільства аріїв: священнослужителів (брахманів) і правителів-воїнів (кшатріїв), які спільно управляли великими масами селян, ремісників і торговців (вайшья).

Найбільш важливі тексти – це чотири збірники (самхіти): 1) Рігведа (бл. 1400 р. до н. е.), що означає «Мудрість віршів» чи «Мудрість гімнів»; 2) Яджурведа – «Мудрість жертвених заклинань»; 3) Самаведа – «Мудрість піснеспівів» чи «Мудрість мелодій»; 4) Атхарваведа – «Мудрість жерців – атхарванів». Найдавніша з них Рігведа.

Серед ведичних текстів виділяють такі:

1) ведичні тексти про брахманів (відомості про ритуали);

2) *араньяки* (особливо небезпечні ритуали, які слід вивчати в пустощах);

3) *самхіти*, тексти для відлюдників;

4) *упанішади* (таємні вірші про космічну рівновагу) [11, с. 337-338].

Разом узяті компоненти Вед – *самхіти*, *брахмани*, *араньяки* й *упанішади* – складають писання одкровення в індуїзмі, або так зване *Шруті* («почуте»). Для індуїстів Веди – це символ незаперечного авторитету і традицій [11, с. 368].

Зупинимося на правовому аспекті вед (як системи, яка здійснює, відображає нормативне регулювання суспільних відносин).

Древніми укладачами «Рігведа» розділена на 10 *мандал* – циклів, що об'єднують тисячі гімнів. Ті чи інші мандали приписуються окремим мудрецам, жерцям (Вішвамітра, Атрі, Васіштха, Бхарадваджа та інші). *Самаведа* багато в чому повторює «Рігведу». *Яджурведа* збереглася у п'яти редакціях і складається з 2 тис. жертвених формул. *Атхарваведа* відома у двох редакціях, одна з них складається з 20 книг, що включає 737 заклинань.

Вважається, що гімни Рігведи були розраховані на офіційні, публічні ритуали і жертвоприношення, а тексти Атхарваведи – це неофіційні «домашні» ритуали.

Основні ідеї, які викладені у ведах:

- ідея про божественний світопорядок,
- суспільний устрій Індії;
- взаємозв'язок та взаємодія духовної і світської влади;

- у ведах творцем всього суцього визнається божество *Пражанаті*; вважається, що він владарює над двоногими і четвероногими, його руки – сторони світу. Пізніше він ототожнювався з Брахмою;

- у ведах зазначено, що у світі йде боротьба добра і зла. На чолі сил добра стоїть бог-воїн Індру, чії противники символізуються як темні сили (наприклад, змії, дракон *Даса*, *Шамбара* та інші). Боротьба цих богів описується в багатьох гімнах. Перемогою Індри знаменується встановлення божественного світоустрою у Всесвіті та суспільстві на основі вищого вселенського закону. У Рігведі богу Індри присвячена четверта частина гімнів;

- у Рігведі вперше міститься концепція великого космічного закону – *рита*, який визначає основи божественного світу людей, фундаментальні основи свідомості, істини. Рита визначає впорядкованість Всесвіту, суспільства і життя людини, перехід від хаосу до порядку, забезпечення впорядкованості в суспільстві та світі. Стремління і мудрість вселенського закону щодо людського суспільства трактувалося в гімні До *Агни* в *Рігведі* як чинення всіма його членами благочестивих справ. Існувало і протилежне поняття – *анріта* – хаос, неупорядкованість у світі, суспільстві, житті людини, свідомості, відсутність рити. *Рита* (рта) – закон внутрішньої, природної гармонії всесвіту, закон космічного порядку, що проявляється й у суспільстві. У ньому сконцентрувалися всі закони, регулятори поведінки, це закон законів. Вважається, що його порушення тягне за собою санкцію світового, космічного порядку;

- із законом Рита тісно були пов'язані уявлення про двох давньоіндійських богів – Мітру та Варуна.

Мітра – бог дружності та згоди; основна його функція – об'єднання людей в особливу соціальну структуру, укладення договору з ними. Цей договір пов'язаний із вищим законом. Мітра слідкував за поведінкою людей, карав за гріхи. Варуна – бог світопорядку, що управляє Всесвітом, пов'язаний із космічними водами, відає дощем, паводками, потопами, Варуна слідкував за справедливістю, відкидав брехню, шукав винних і карав їх. Варуна – вищий сакральний суддя, вищий моральний суддя, він головний гарант реалізації вищого закону природи життя суспільства [7, с. 231-233].

Дані боги здійснювали магіко-юридичну функцію. Вважалися охоронцями світового морально-правового порядку.

Центральним у давньоіндійській філософії було поняття *Дхарми*. Термін цей означав закон належної поведінки, морального правопорядку, призначеного людині для життєвого шляху.

Дхарма засновується на великому космічному законі та, у свою чергу, вводить синкретичну систему релігійно-моральних правових обов'язків.

Дхарма – (сакр. Dharma, nali dharma) – у найбільш

загальному вигляді означає «порядок», «парадигму», «норму існування й розвиток як космосу, так і суспільства, регулятивний духовний, соціальний і моральний закон. Об'єм поняття дхарма включає значення і релігії, і права, і моралі. В індійській філософії основне призначення людини – дотримуватися дхарми; це є одним з основних орієнтирів. Серед понять, які є найближчими до *дхарми* є «істина», «благо», «заслуга» [12, с. 714].

У поняття *дхарми* включали всі соціальні норми і знання про правила поведінки в суспільстві: право, законодавство, моральність, релігійні норми і знання, правила гігієни, технічні норми приготування їжі, а також усе, що співвідносилось із соціальним становищем, професією, віком тощо [7].

Дхарми поділяються за рівнем регулюючих статусів на декілька різновидів. Виділяють *дхарму богів і дхарму людей* (людини).

Дхарма людини поділяється на дхарму як закон служіння варні (касті) – зобов'язання служити визначеному класу людей, до якого належить людина (*свадхарма*), на дхарму як закон служіння усьому суспільству (*садхарма дхарма*) і на дхарму як закон індивідуальної поведінки (*пурушартха*).

Пурушартха визначає лінію поведінки для досягнення людиною *артх* (багатства і матеріального благополуччя), *ками* (задоволення), *мокші* (спасіння душі) і слідування закону добродетельності (власне дхармі) [7].

Як зазначають дослідники індуського права, в текстах Вед важко знайти те, що можна прямо віднести до норм права. Веди слід розглядати як ідейну основу індуського права, проте вони справедливо посідають перше (онтологічне) місце в системі джерел індуського права [9, с. 22].

Веди для індусів мають божественне походження, вони розглядалися як джерело релігії і права та визначали ритуальну й ідеологічну систему поведінки індуса, а також спосіб життя й поведінку. Водночас окремі науковці вважають, що вплив Вед на поведінку індусів був незначним [3, с. 12].

Знання Вед було основним критерієм, що лежав в основі кастової системи. Брахмани вивчали Веди з 8 р., повноліття наступало з 16 р., кшатрій вивчали веди з 11 р. – повноліття наступало з 22 р. Вайшья вивчали веди з 12 р., повноліття наступало з 24 р. [13, с. 260-261].

Як зазначає Н. Крашеніннікова, вплив, який здійснила релігійна, філософська та інша ведична література на правову культуру Давньої Індії, був настільки значним, що багато правових явищ у сучасній Індії не можуть стати зрозумілими й бути поясненими без урахування цього впливу. У сучасному традиційному індуському праві, норми якого мають персональний характер дії, живе «дух» давніших джерел права [9, с. 21].

Наступним джерелом індуського права є *сміті*. Як вказує Н. Крашеніннікова, правові норми індуського суспільства знайшли закріплення і в іншій давньоіндійській літературі – *смітах*. Це санскритське слово дослівно означає «те, що запам'яталось», тобто – «заповідь», запам'ятовування, мудрість окремих авторитетних учених і священнослужителів.

Сміті являють собою наукові трактати, що коментують веди [9, с. 22].

Складені між 800 і 300 рр. до н. е., вони визначали правила поведінки членів індуської общини, конкретизували положення вед і не суперечили їм.

Знання текстів *сміті* й нині є обов'язковими для ортодоксальних індусів; донедавна на них було засноване сімейне право Індії.

У *сміті* розглянуто церемоніальну процедуру укладення шлюбу, а сам шлюб, згідно зі *сміті*, став фактично непорушним. Шлюби між представниками різних каст (після поширення цього теократичного знання) зустрічались все рідше [11, с. 344].

Як вважають ряд дослідників, зокрема К. Цвайгерт і Х. Кьотц, джерела *сміті* слід шукати у звичаях і ритуалах, характерних для релігійних культів і соціального життя індусів того чи іншого періоду. *Сміті* відрізняються між собою, оскільки створювалися в різні епохи, відтак кожний наступний автор прагнув врахувати нові звичаї, що постійно виникали в суспільстві.

Сміті застосовувалися для потреб практики й під час мусульманського завоювання Індії та періоду британського колоніального панування. У цей час були модернізовані ті *сміті*, які не втрачали своєї актуальності, окремі ж вилучені із правового обігу. Місцеві науковці писали коментарі до *сміті* та до окремих галузей права, таких як спадкове право чи усиновлення. Для авторів коментарів *сміті* мали обов'язковий характер, оскільки, згідно з офіційною доктриною, їхнім джерелом були веди [2, с. 465].

Ці коментарі склалися протягом сторіч (з ХІ по ХІХ ст.), тому траплялося, що суперечили один одному. Саме тлумачення здійснювалося з дотриманням складних мистецьких правил спеціальної теорії тлумачення. Відмітимо й те, що на процес тлумачення *сміті* здійснювали свій вплив звичаї тієї місцевості, де проживав відповідний автор; і на цій основі, як зазначають дослідники, утворилися дві школи: *Дайябага* (у Бенгалії та Ассамі) та *Мітакишара* (в решті Британської Індії) [2, с. 465-466].

Серед текстів *сміті* виокремлюють так звані *дхармасутри* (дхарма – «закон», сутра «нитка», «канва») – перші відомі збірники зафіксованих у письмовій формі конкретних правових норм, що визначають, як має поводитися людина відповідно до свого місця в кастовій ієрархії, щодо богів, раджі, священників,

предків, членів своєї родини, сусідів, тварин [5, с. 203].

Початок формування класичного писаного релігійного права в Давній Індії пов'язують із появою релігійно-етико-правових брахманських компіляцій дхармашастр, яким передувала література *дхармасутр*. Сутри склалися з коротких прозаїчних виразів, призначених для запам'ятовування [14, с. 29]. Складаються дхармашастри на основі старовинних *дхармасутр* – *Гаутами*, *Баутхяяни*, *Анастамби*, *Васиштіхи*, датованих VI–III ст. до н. е.

Дхармасутри стали першими розробками для виключно практичного застосування, що склалися з різного роду релігійно-ритуальних, етичних, правових настанов, у центрі уваги яких була не космічна рита, а поняття обов'язку людини, насамперед обов'язків виконання своєї варно-кастової дхарми.

Висновки. Процес демократизації індуського права вимагає заново переглянути процес формування і взаємодії правових культур, вдалим аспектом буде методологія правової акультурації, що відбувається як на макро-, так і на мікрорівні. Вищезазначений аналіз можливий лише на основі загальнотеоретичного підходу з використанням ідей правової акультурації та секуляризації у праві.

Список використаної літератури

1. Кудрявцев М.К. Кастовая система в Индии / М.К. Кудрявцев. – М. : Наука ; изд. фирма «Восточная литература», 1992. – 264 с.
2. Цвайгерт К. Введение в сравнительное правоведение в сфере частного права : в 2 т. / К. Цвайгерт, Х. Кётц ; пер. с нем. – Т. I: Основы. – М. : Международные отношения, 2000. – 480 с.
3. Саидов А.Х. Сравнительное правоведение (основные системы современности) : учебник / А.Х. Саидов ; отв. ред. В.А. Туманов. – 2-е изд., доп. и перераб. – М. : Юристъ, 2007. – 510 с.
4. Давид Р. Основные правовые системы современности / Р. Давид, К. Жоффре-Спинози ; пер. с фр. В.А. Туманова. – М. : Международные отношения, 2009. – 456 с.
5. Порівняльне правознавство : підручник для студ. юрид. спец. вищ. навч. закл. / В.Д. Ткаченко, С.П. Погребняк, Д.В. Лук'янов ; за ред. В.Д. Ткаченка. – Х. : Право, 2003. – 274 с.
6. Конфликты на Востоке: Этнические и конфессиональные : учеб. пособие для студ. вузов / под ред. А.В. Воскресенского. – М. : Аспект Пресс, 2008 – 512 с.
7. Ударцев С.Ф. История политических и правовых учений. Древний Восток: академический курс / С.Ф. Ударцев. – СПб. : Изд. дом С.-Петербур. гос. ун-та; изд-во юрид. ф-та СПбГУ, 2007. – 664 с.
8. Всемирная энциклопедия: Философия / главн. науч. ред. и сост. А.А. Грицанов. – М. : АСТ ; Мн. : Харвест ; Современный литератор, 2001. – 1312 с.
9. Крашенинникова Н.А. Индусское право: история и современность / Н.А. Крашенинникова. – М. : Изд-во Моск. ун-та, 1982. – 190 с.
10. Ковлер А.И. Антропология права : учебник для вузов / А.И. Ковлер. – М. : Норма – Инфра-М, 2002. – 480 с.
11. Всемирная энциклопедия: Религия / гл. ред. М.В. Адамчик и др. – Мн. : Современный литератор, 2003. – 832 с.
12. Новая философская энциклопедия : в 4 т. / Ин-т философии РАН, нац. общ.-научн. фонд ; науч.-ред. совет ; предс. В.С. Степин, зам. предс. А.А. Гусейнов, Г.Ю. Семигин, уч. секр. А.П. Огурцов. – М. : Мысль, 2000. – Т. 2. – 636 с.
13. Бехруз Х. Сравнительное правоведение : учебник для вузов / Х. Бехруз. – Одесса : Феникс ; М. : Транслит, 2008. – 504 с.
14. Крашенинникова Н.А. Правовая культура современной Индии: инновационные и традиционные черты / Н.А. Крашенинникова. – М. : Норма – Инфра-М, 2009. – 304 с.